

*Ismayıl UMUDLU**

**QAZAX XANLARININ, SULTANLARININ ŞƏCƏRƏSİ
HAQQINDA**

Açar sözlər: Suvarlar, Qıpçaqlar, Atrak xan, Kubasar, Qazax, sultanlıq, Dönməz sultan, Nəzər sultan, Şəmsəddin xan, Lori, Sübhanverdi xan
Keywords: Savir's, Kipchak's, Atrak khan, Kubasar, Gazakh, sultanate, Donmez sultan, Nazar sultan, Shamsaddin khan, Lori, Subhanverdi khan
Ключевые слова: Савиры, Кипачки, Атрак хан, Кубасар, Казах, султанство, Дюмез султан, Назар султан, Шамсаддин хан, Лори, Субханверди хан

Elmi ədəbiyyatda ilk orta əsrlərdə Qazax xanlığı, onun yaradılması, fəaliyyəti, xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar çox azdır. Bu məlumatların əsası əvvəlki dövrlərdə yazılmış sənədlərdir. Əvvəlki dövrlərdə yazılmış sənədlərdən biri "Şəhəri-n-nəzər"dir. Bu sənəd Qazax xanlığı haqqında ilk dəfə yazılmış sənəddir. Burada Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir.

Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü.

və Qıpçaq dilinə bənzədini göstərməklə, bu dildən "sözlərin sonu kəsilib qısaldılmış Türk dili" deyə bəhs edir [2, s.105].

Suvarlar burada öncə Sasanilər, Albaniya çarları, Bizans, Xilafət dövrlərində belə görünür öz daxili müstəqilliklərini saxlamışdılar və öz başçıları tərəfindən idarə olunurdular. Lakin bu başçılar və onların şəcərələri barədə qaynaqlar susur. Bu baxımdan Aranda Xilafətə qarşı üsyanın Buğa əl-Kəbir (Böyük Buğa) tərəfindən yatırıldığı 851-ci il hadisələrinin gedişində bu ölkənin tutulub buxovlanaraq Dəməşqə göndərilən əyalət knyazları sırasında adı çəkilən, Suvar knyazları soyundan gələn və xristian adı daşıyan Stefan Kon istisnadır [16, c.1, s. 218]. Albaniyanın mühüm şəxsləri sırasında onun adı çəkilsə də, tarixi qaynaqlarda onun əcdadları və ya törəmələri (şəcərəsi) barədə bilgiyə rast gəlinmir.

Gürcü çarı IV David (1089-1125) tərəfindən qıpçaq (polovcs) ordusu tərəfindən işğal edilmiş ölkələrə qarşı yürütdüyü siyasətində 1139-cu ilin 11.08.01 tarixində qıpçaq sultanı Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) və əcdadları arasında 1139-cu ilin 11.08.01 tarixində qıpçaq sultanı Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) arasında imzalanmış sənədə də Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir. Qazax xanlığı haqqında məlumatlar verilir.

Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir.

Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir. Şəmsəddin Şəmsəddin (Şəmsəddin) haqqında məlumatlar verilir.

onun xeyrinə dəyişdiyini qeyd edirlər. 1177-1184-cü illərdə gürcü ordusunun baş komandanı (amirspasalar-dövlətdə üçüncü vəzifə) olmuş Kubasar "Gürcü çarlarına sadıq və xeyirxah cəngavər" kimi xarakterizə olunur. O, iflic olub yatağa düşdükdə çarica Tamar yalnız Lori qalasını ondan almaq və tutduğu vəzifədən azad etməklə kifayətlənərək, əmlakına toxunmamış, onu vəfat edənədək qayğı ilə əhatə etmişdir [18, s. 256]. Kubasarın Gürcüstanda tərbiyə olunduğu qeyd edilsə də, şəcərəsi barədə heç nə deyilmir.

Bütün bu dövr ərzində - XIII yüzilin başlarına qədər gürcü tarixində qıpçaq əsilli böyük dövlət adamlarının, qoşun başçılarının, məmur şəxslərin adları keçir və onların şəcərələrinin davamı haqqında gürcü şəcərəçiliyində çox şey bəllidir. Məsələn, kumik şəcərəçisi Kamil Əliyev gürcü coğrafiyaçısı Vaxuştiyə isnadla türk mənşəyinə malik 44 gürcü knyaz soyadının şərhini vermişdir [17].

Suvarlar ölkəsi, yaxud Qazax ölkəsi deyə tanınan bu tarixi inzibati vahid Kürün sağ sahilində indiki Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy rayonlarının, indiki Ermənistanın qonşu Şəmsəddin (Berd), Karvansara (İcevan), Çəmbək (Qaraqoyunlu, Krasnoselo), Qarakilsə (Kirovakan, Vanadzor), Hamamlı (Spitak), Barana və s. bölgələri, tarixi Borçalını, eləcə də Kürün sol sahilində Alazan çayına qədərki ərazini əhatə etmişdir və Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı və gürcü çarlarının idarəçiliyi dövrlərində kiçik düzəlişlərlə demək olar dəyişilməz qalırdı. Xristian qıpçaqların 1319-cu ilin dağıdıcı zəlzələsindən sonra Rumeli və Ukrayna torpaqlarına köçüb getməsindən sonra müsəlman Oğuz-Türkmənlər bölgədə dominant etnik ünsürə çevrilmişlər. Teymurilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyəti dövrlərində etnik dominantlığın onların xeyrinə olaraq bu şəkildə qaldığını tarixi qaynaqlar təsdiq edir. Lakin onların idarəçiləri barədə şəcərə bilgiləri çüzdür.

XV yüzil və XVII yüzilin əvvəllərində Qazaxda hakimiyyətdə təmsil olunmuş, xan, sultan titullu şəxslərin şəcərələri barədə müəyyən məlumatlara Əbdü bəy Şirazi [3] və İsgəndər bəy Türkman Münşidə [4], eləcə də "Lori əyalətinin icmal dəftəri"ndəki qeydlərdə [5] rast gəlirik. Burada məskun olan ellərin tərkibindən irəli gölməklə, bölgə XV yüzildə "Qazax-Qaraman" da adlanmışdı və Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsində Qaraman nisbəli xanlar, Ustaclı, Şamlu əmirləri qədər önəmli rol oynamışdılar və onların adları bəllidir. Bu dövrdə Qaraman, Qazaq, Qazaq-Ustaclı,

Qazaqlar/Qazaqlı və Şəmsəddinlu nisbəsi ilə bir neçə xan nəslindən (Həmzə sultan Qazaq-Ustaclı, Nəzər xan Ustaclı-Qazaqlar, Dəli Məhəmməd xan Şəmsəddinlu) söhbət gedir [4, k.2, s.1297, 1698].

Qazax torpaqlarında XV yüzilə qədər el başçıları olmuş xanlar və bəylər barədə tarix "xəsislik" edirsə də, XV yüzilin sonlarından, tarixçiliyə ciddi yanaşmanın qərarlaşmasından (Həsən bəy Rumlu, Əbdü bəy Şirazi, İsgəndər bəy Türkman və s.) etibarən şəcərəvi məlumatların çoxaldığı müşahidə olunur. 1489-90-cı il hadisələrində Ağqoyunlu qoşun başçılarından Vəli xan bölgədə idi və Tiflis qalasını fəth etmişdi [6, s. 27]. XVI yüzildə bu bölgə "Qazaqlar ölkəsi", xalqı isə "Qazaqlar tayfası" (İsgəndər bəy Türkman) adlanırdı, inzibati mərkəz Dağlıq Qazaxda yerləşən Lori qalası idi. "Qazaqlar tayfası" o qədər güclənmişdi ki, Kartli və Kaxeti hakimləri ilə rəqabət apara bilirdi [4].

XVI yüzilin ortalarında Qazaxın başçısı Dönməz sultan idi. Dönməz sultan şah I Təhmasibin vəfatı əsnasında Gəncə-Qarabağda Şahverdi xan Ziyadoğluya tabe olan əmirlər sırasında idi [7, s. 62]. Şamaxı yaxınlığında 1578-ci ilin noyabrında baş verən döyüşdə qızılbaşlardan digər hərbi başçılarla bir sırada həlak olan Dönməz sultanın (Dönməz xan) [8, s. 331] 1590-cı ilə aid "Lori vilayətinin icmal dəftəri"ndə Bədrəddin adında oğlu 3 kənd üzrə zəmət sahibidir [3, s.17]. Belə görünür, Bədrəddin də digər Qazax başçıları kimi Osmanlıların tərəfinə keçibmiş.

Dönməz sultanın atası Bədrəddin xan barədə "Qazaqların xanı və şahzadələri", "sünniligi məşhur", "pək yigit və sofu bir kişi" deyə bəhs olunur və bu səbəbdən (inancına görə) I Təhmasib tərəfindən həbsə atılmışdır [8, s. 362]. Beləliklə, onların şəcərəsi Vəli xan – Bədrəddin xan – və onun iki oğlu: Dönməz sultan və Nəzər sultan xətti ilə gəlir. Dönməz sultanın bir oğlunun - Bədrəddin bəy və Nəzər sultanın 4 oğlunun adları bəllidir.

Şah I Abbasın əmri ilə Qazaqlar tayfasının bir hissəsi 1589-cu ildə Məhəmməd xan Qacar Ziyadoğlunun başçılığı altında Gəncə-Qarabağ əhalisi ilə birlikdə Araxın o tayına adlanmışdı və 1607-ci ilə qədər orada oturub geri - əski yurda dönməyə şahdan icazə gözləmişdilər [8, s.378]. Digər hissə isə Osmanlı təbəəsi olmağa razılaşaraq yurdda qalmışdı. Qazax eli Osmanlı İmperiyasının tərkibində olduğu 1584-1606-cu illərdə elin başçısı Ustaclı əsilzadələrindən Nəzər sultan idi.

Bədrəddin xanın oğullarından biri, Dönməz sultanın qardaşı, “Nəzər xan ünvanlı Qazax xan” [9, s.15] bu vəzifədən əvvəl 1565-ci ildə Şah Təhmasibin oğlu Mustafa mirzənin lələsi təyin olunmuşdu [3, s.118]. 1584-cü ildə Lori və Ağcaqalanı fəth edən Osmanlı ordusunun səfər katibi Sübhü Talikzadənin “Tarixçə”sinə isnadla, Qazaxlar oymağının başçısı Nəzər xan “padişahzadə” adlandırılır [9, s.14]. Görünür, bu status Kartli və Kaxetiya kimi daxili müstəqilliyi saxlanılmaqla, Qazaxın irsi hakimlər tərəfindən idarə olunduğuna görədir.

Qazax Osmanlı hakimiyyətində olduğu dövərdə elin böyük qismi və onun başçıları - Nəzər xan (Nəzər sultan) və onun qaynaqlarda adı çəkilən dörd oğlu – Xəlil xan, Məhəmməd xan (Məhəmməd sultan), Mustafa xan (Mustafa sultan) və Şəmsəddin xan (Şəmsi xan) paşa rütbəsində Osmanlıya xidmət etdiyinə görə, Şah I Abbas tərəfindən ağır cəzalanmışlar: Nəzər paşa həbs edilib zindana salınır, Məhəmməd xan və Mustafa xan isə şahın gizli əmri ilə bir-birinin ardınca aradan götürülür [4, k.2, s.1577]. Məhəmməd xanın (Qazax xan) gürcü Luarsabın əli ilə xaincəsinə qətlə yetirilməsinin təfəsilatında David Barationi İsgəndər bəy Türkman Münşini eynilə təkrarlayır [19, s.147]. Bu hadisələrdən sonra onların yerinə Şəmsəddin xan (Şəmsi xan) Qazaqlar elinə başçı təyin edilməklə, əhali elliklə 1614/15-ci ildə (başqa hesablama görə - 1915/16) Fars əyalətinin Darabərd bölgəsinə (sonralar – Darabgerd, hazırda Darab ş.) köçürülür [4, k.2, s.1578]. “Qazaqlar tayfası” yeddi ilə yaxın orada qalmış, 1622-ci ildə yeni bir əmrlə Osmanlı ilə həmsərhəd Axısqa vilayətinə yerləşdirilmişdi. Şəmsi xan burada Osmanlı hərbi qüvvələri ilə toqquşmaların birində 1627/28-ci ildə əsir düşmüşdü və bundan sonra onun və oradakı elin taleyi sarıdan mənbələr susurlar [4, s.1897].

Qazax bölgəsi üzrə XII-XIII yüzillərdə bəzi qıpçaq başçıların və xristianlığı qəbul edərək gürcülərə qarışmış bəzi yüksək vəzifəli şəxslərin türk titulu (məsələn, tarxan) daşdıqları müşahidə edilir. XVI yüzildə Qazaqlar elinin hakimləri olmuş Vəli xan Türkman Qazaq, Həmzə sultan Ustaçlı Qazaq, Bədrəddin xan (Ustaçlı), onun iki oğlu - Dönməz sultan (Dönməz xan) və Nəzər sultan Qazaqlar (Nəzər xan, Nəzər paşa) [9, s. 15], öz növbəsində Nəzər sultanın oğulları - Xəlil xan (Xəlil paşa), Lori hakimi Məhəmməd xan (Məhəmməd paşa) [4, k.2, s.1293], Mustafa xan (Mustafa paşa) [4, k.2, s.1533] və Şəmsəddin xan (Şəmsi xan, Şəmsəddin

paşa) Qazaqların [4, k.2, s.1180] siyasi vəziyyətdən və təbəəlikdən asılı olaraq tutullarının dəyişdiyi görünür. Nəzər sultanla başlanan əsilzadə xan (sultan, paşa) soyunun şəcərəsində onun oğullarının (Məhəmməd xan və Mustafa xan) Şah I Abbas dönməsində bir-birinin ardınca aradan götürülmələri və Şəmsəddin xanın 1627/28-ci ildə Axısqada Osmanlılara əsir düşməsindən [4, k.2, s.1897] sonra bir məchulluq yaransa da, aradan 50 il ötəndən sonra Qazaxda “şahzadələrin” idarəçiliyinin davam etdiyi üzə çıxır.

Prof. Mehdiqan Vəkilov mənsub olduğu Qazax əsilzadə soyu Vəkiləoğullarının (Kosalı ağaları) mənşəyi barədə qeydində, ulu əcdad Mirzalı ağanın (XVII yüzildə yaşayıb) evliliyi barədə danışarkən “İran xanlarından birinin qızı” ilə evlənmiş olduğunu desə də, ad çəkmir [10, s.23]. Soy daxilində təkrarlanan “Xanqızı” şəxs adı öz başlanğıcını ondan götürür. Soyun keçmişlər sarıdan bilgilə təmsilçilərinin vaxtilə söylədikləri rəvayətlərdə bu ulu nəvələrinin adı Fatma xatun deyə xatırladılır. Onun Vəli xanın qızı olduğu barədə rəvayət var. Vəli xan barədə bilgimiz yoxdur. Fəqət Mirzalı ağa Kosalı XVII yüzildə yaşamış olduğundan, deməli, Qazax idarəçiləri arasında yeni bir Vəli xan (ulu babanın adını daşıyan) olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad Qazax xanlarının qış iqamətgahının yerləşdiyi Xanlıqlar kəndi yaxınlığındakı (yay iqamətgahları Dilican qalası idi) ötən yüzillərdən qalma “Vəlixan meşəsi” drinonimində yaşayır [11, s. 21].

Gürcü mənbələrinə isnadla, 1653-cü ildə Lori və Ağcaqalanın hakimi olaraq İsa xanı görürük [6, s. 35]. Şardənin həmin dövərdə təsadüf edən səfərnaməsində (1671-1677) bu ölkənin idarəçiliyində yeni bir ad - Qamçı xanın adı çəkilir. Şardən yazır: “Dilican şəhəri, onu altı iyörlük (təqr. 24 km – müəllif) əhatə edən bütün ərazi (şimaldan, cənubdan Dilicanı əhatə edən və şərqdən, qərbdən çox irəli çıxan ölkə) Qamçı xana aid olub, Qazax ölkəsi adlanır. O da Gürcüstan kimi Səfəvilərdən asılıdır, ona tabedir. Gürcüstanda olduğu kimi, burada da hakimiyyət yerli şahzadələr tərəfindən irsi olaraq, atadan oğula keçmək şərtilə idarə olunur. Birinci Şah Abbas bütün bu ölkəni Gürcüstanla eyni vaxtda fəth etmişdir [12, s.16]. Bizə görə, Qamçı xan Nəzər xan Qazaqların nəvələrindən biri olmalıdır. Əcnəbi səyyah Qazax əhalisinin “məğrur və sərt təbiətli dağlılardan ibarət” olduğunu, onların “mənşə etibarı ilə Xəzər dənizinin şimal-şərqindəki dağlarda yaşayan kazak tayfalarından törədiklərini” də qeyd etməyi unutmur. Hər vaxt təfərrüatlara diqqət yetirən səyyah Şardənin bu

yol qeydində Qazaxla bağlı onlardan başqa heç bir məskun etnik ünsürün adı çəkilir. Qazax xanların şəcərəsinin sonrasına bəllilən olan yalnız budur ki, 1 oktyabr 1667-ci ildə vəfat edən, “şahın əyanları arasında cah-cəlalda və zənginlikdə tayı-bərabəri olmayan, əvvəllər 1663-cü ilə qədər İrəvan xanı olmuş Şamaxı xanı” Nəcəfqulu xanın vəfat etdiyini qeyd edərək onun “Qazax xanın oğlu” olduğu xatırladılır [20]. Bu halda konkret hansı “Qazax xan”dan söz gedir, hələlik müəyyən deyildir.

Yalnız aradan hardasa 65-70 il ötəndən sonra - 1735-ci ildə Naibüs-səltənə Nadir xan Avşar tərəfindən xan mənəsinə yüksəldilməklə, Qazaxın idarəçisi (divanbəyi) təyin olunan Sübhanverdi xanı görürük [13, s.42-43; 14]. Baxmayaraq ki, bu titul onun soyunda irsilik qazana bilmir. Belə ki, onun “Sübhanverdixanov” soyadı daşıyan əsilzadə soyu Qazax qəzası üzrə əslən bəylər/ağalar kateqoriyasında idi.

Şıxıoğullarının (Şıxlinskilər) əcdadlarından - Qazax vəkili olmuş Əhməd ağa Şıxıoğlu bəzi mənbələrdə “Əhməd sultan” kimi də qeyd edilir [15, s.69]. Şıxıoğullarının (Şıxlinskilər) və Vidadov-Müftizadələrin şəcərəsi əvvəldə adı çəkilən Həmzə sultan Qazaq-Ustaclıya gedib çıxır. Onun soyundan gələnlər də bəylər/ağalar kateqoriyasında idi. XVIII-XIX yüzillərdə Qazax mahalında/qəzasında sultan titulu heç kəsə rast gəlinmir. Qazax mahalının və ellərinin başçıları vəkil titulu (Vəkil Kazım ağa, Vəkil Kərim ağa, Vəkil Səfixan bəy, Vəkil Əhməd ağa, Vəkil Pənah ağa, Vəkil Alı ağa, Vəkil mayor Mustafə ağa) göstərilirlər. Halbuki qonşu mahalların başçıları sultan titulu idi. Məsələn, Şəmsəddin mahalının başçısı mayor Nəsim sultan idi [21, c.6, h.1, s.706]. Dəmirçihəsənli və Bozçalunun Baydar elinin başçıları da sultan titulu daşıyırdılar. Dəmirçihəsənli başçıları İsa sultan Əhməd sultan oğlu (1242-1826/27-ci ildə vəfat edib) və onun oğlu Hacı Əhməd sultan İsa sultan oğlunun (1304-1886/87-ci ildə vəfat edib) mənəsləri məzar daşlarına bu şəkildə həkk edilmişdir. Beləliklə, onlardan üç sultan – Əhməd sultan - İsa sultan - Hacı Əhməd sultan irsi olaraq bu mənəbdə izlənilir [22, s.125-126].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974. 224 s.
2. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-ü-türk. 4 cildə. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. I cild. Bakı: Ozan, 2006. 512 s.
3. Şirazi Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy. Təkmilətül-əxbar. (Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər – Əbülfəz Rəhimli). Bakı: Elm, 1996. 200 s.
4. Münşi İsgəndər bəy Türkmən. “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”. Fars dilindən tərcümə – Şahin Fazil. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2010. 1144 s.; II kitab, Bakı: Şərq-Qərb, 2014. 1400 s.
5. Lori vilayətinin icmal dəftəri. (Ön söz, mətnin tərtibi, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev). Bakı, Nurlan, 2004. 87 s.
6. Məmmədli Ş.B. Alın yazımız. Tbilisi, 1997. 104 s.
7. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: “Avropa”, 2015. 348 s.
8. Kırzioğlu M.Fahrettin. Osmanlıların Kafkas əllərini fəthi (1451-1590). Ankara: Türk Tarix Kurumu Basım evi, 1998. 550 s.
9. Bünyadov Z.M. Qarapapaqlar. Bakı: “Borçalı” dərgisi, N 1. s. 14-19
10. Mehdiqan Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Yazıçı. Bakı, 1986. 191 s.
11. Umudlu İ.B. Vəkilöğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi. Ön söz – akademik Teymur Bünyadov. Bakı: Apostroff, 2016. 584 s.
12. Şardən. Parisdən İsfahana səyahət. Fransızcadan tərcümə - Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994. 96 s.
13. Əl-Cari Molla Məhəmməd. Car salnaməsi. Bakı: “Səda” nəşriyyatı. 1997. 146 s.
14. Umudlu İ.B. Abdulla bəy Divanbəyoğlunun nəsil şəcərəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Humanitar elmlər. N 1, 2016. S. 57-61.
15. Umudlu İ.B. Şıxlinskilər. Etno-tarixi və geneoloji rəkurs. Ön söz – akademik Teymur Bünyadov. Bakı: Apostroff, 2015. 676 s.
16. Буниатов З.М. Избранные сочинения в трех томах. Азербайджан в VII-IX вв. Том I. Баку: ЭЛМ, 1999. 468 с.
17. Алиев К.М. Кумыки и их предки в истории Грузии // Сайт kumukia.ru со ссылкой на газету «Времена» 21, 28 декабря 2012 г., Махачкала: “Йолдаш” 11, 18 января 2013 г.
18. Картелис Цховреба. История Грузии. Тбилиси: Артануджи, 2008. 456 с.
19. Багратиони Д. История Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1971.
20. Закарий Акулиссский. Дневник Закария Акулиссского. <https://history.wikireading.ru>
21. Акты Собранные Кавказского Археологического Комиссиию. В 12 томах. Том VI, часть I, Тифлис, 1874. 941 с.
22. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том V, Баку, “Elm və Təhsil”, 2011. 240 с.

